

De collectie archieven van het Zuid-Afrikahuis

Jeltsje Stobbe en Lisa Cavero Cuenca ■

Het Zuid-Afrikahuis in Amsterdam huisvest een rijke collectie archivalia die verschillende aspecten van de historische betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika laten zien. In 2014 en 2015 is de collectie bewerkt om haar duurzamer te kunnen bewaren en beter te kunnen ontsluiten voor het publiek. De uitdaging is om als kleine instelling de archievenscollectie niet alleen te behouden, maar ook beter bekend te maken bij een breder publiek. De huidige ontwikkelingen in het digitaal erfgoed vormen daarbij een uitkomst.

a

Het Zuid-Afrikahuis in Amsterdam is een bibliotheek en documentatiecentrum, gericht op de culturele en wetenschappelijke uitwisseling tussen Nederland en Zuid-Afrika. Het beheert de grootste collectie boeken op het gebied van de Zuid-Afrikaanse taal- en letterkunde buiten Zuid-Afrika, met name de Afrikaanstalige, en heeft daarnaast een unieke collectie archieven opgebouwd over de betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika vanaf laat in de negentiende eeuw tot heden. De archivalia zijn het resultaat van de documentatie van diverse organisaties vanaf 1881, en omspannen daarmee 135 jaar aan kennis over de relatie tussen Nederland en Zuid-Afrika. Momenteel ondergaat het vier eeuwen oude pand van het Zuid-Afrikahuis aan de Keizersgracht een grootscheepse renovatie om onder andere de collectie beter op te kunnen slaan in de toekomst. Deze renovatie wordt tevens aangegrepen om de organisatie te ontwikkelen naar een kennis- en cultuurinstelling met een professioneel collectiebeheer. Een belangrijk speerpunt hierin is de fysieke en digitale renovatie van de collecties, met name van de collectie archieven. De meeste archieven bevonden zich zo'n negentig jaar in de zolderruimtes van het pand en waren tot nu toe alleen lokaal raadpleegbaar: geen ideale omstandigheden voor opslag en onderzoek. Vanaf 2014 is een stappenplan uitgevoerd om de archieven te reinigen, beter te verpakken en digitaal te ontsluiten. In 2016 zijn de archieven in nieuwe vorm beschikbaar.

Geschiedenis

Aan het Zuid-Afrikahuis als verzamelpand gaat de geschiedenis van de collectie archieven vooraf. Ten tijde van de Anglo-Boerenoorlogen (1880-1881, 1899-1902) werden in Nederland diverse actiecomités opgericht ter ondersteuning van de Boerenrepublieken Transvaal (de Zuid-Afrikaanse Republiek) en Oranje Vrijstaat. Deze Boerenrepublieken waren in de loop van de negentiende eeuw gesticht door de Afrikaanstalige bevolking in zuidelijk Afrika ten tijde van de zogenaamde 'Grote Trek' van de

Verhuizing vanuit het Zuid-Afrikahuis aan de Keizersgracht (foto's Zuid-Afrikahuis).

>>

>>

Boven en rechts: archieven op de zolders van het Zuid-Afrikaanshuis.

Kaapkolonie naar de binnenlanden. In deze periode ontstond in Nederland het idee van 'stamverwantschap': de Boeren als 'verre neven' vanwege hun taal en hun afstamming van Nederlandse kolonisten die zich vanaf de zeventiende eeuw in zuidelijk Afrika hadden gevestigd. Nu de Boerenrepublieken in conflict raakten met Engeland was dit reden voor Nederland om zich hierin te mengen. De actiecomités waren daarom niet alleen actief in het verwerven van steun voor de Boerenrepublieken, maar waren ook gericht tegen de imperialistische politiek van Engeland. In dit kader steunde men bijvoorbeeld het gebruik van het Nederlands in Boerengebieden door actief Nederlandse onderwijzers naar zuidelijk Afrika te sturen. Daarnaast speelde er ook een zakelijk belang: de Boeren waren een dankbare afzetmarkt voor internationaal opererende Nederlandse bedrijven. Het bekendste voorbeeld is de oprichting van de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Spoorweg Maatschappij (NZASM), die op uitnodiging van president Paul Kruger van de Zuid-Afrikaanse Republiek (Transvaal) in de jaren 80 en 90 van de negentiende eeuw spoorlijnen had aangelegd en geëxploiteerd in zuidelijk Afrika. De actiecomités, de organisaties gericht op het werven van arbeidsmigranten en de handelsondernemingen hadden verschillende doelstellingen, maar waren nauw verweven in de praktijk. Bestuursleden bekleedden vaak tegelijkertijd posities bij de verschillende clubs of onderhielden onderling nauwe contacten. Door deze onderlinge verwevenheid liepen de administraties van de diverse organisaties ook weleens door elkaar, wat duidelijk naar voren komt in de bewaarde archieven.

Accentverschuiving

Na het beëindigen van de Tweede Anglo-Boerenoorlog in 1902 veranderde alles op het gebied van de Nederlandse betrekkingen met Zuid-Afrika. De diverse actiegroepen verloren hun bestaansrecht. Slechts enkele wisten zichzelf opnieuw uit te vinden, met name de organisaties die zich al meer in brede zin op de betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika hadden gericht. De belangrijkste was de Nederlands-Zuid-Afrikaanse Vereniging (NZAV), die vanaf 1881 de zaak van de Boeren had ondersteund door in Nederland het bewustzijn over Afrikaners als 'verre neven' aan te wakkeren, maar zich vanaf het begin van de twintigste eeuw meer in het algemeen probeerde te richten op de culturele betrekkingen en academische uitwisseling tussen Nederland en Zuid-Afrika. Spin-offs bleven daarmee ook voortbestaan, zoals de nu nog steeds actieve Stichting Studiefonds voor Zuid-Afrikaanse studenten, die studiebeurzen

verstrekt aan Zuid-Afrikaanse studenten voor studie of onderzoek in Nederland. De accentverschuiving van politiek en bedrijfsleven naar cultuur en wetenschap had alles te maken met de nasleep van de oorlog, met name de moeilijkheden die Nederlandse bedrijven ondervonden in het verenigde Zuid-Afrika onder Engelse vlag. Men ondernam nog wel pogingen om een economische voet aan de grond te krijgen door de oprichting van diverse monstercamers en afdelingen van de Kamer van Koophandel in Zuid-Afrika, maar de liquidatie van de NZASM die in de laatste oorlog tussen Boeren en Engelsen de exploitatie van alle spoorlijnen moest afstaan, is veelzeggend. In de nasleep van de liquidatie van NZASM werd een nieuwe vereniging opgericht, Vereniging ZASM (nu: stichting ZASM), die de economische en culturele banden tussen Zuid-Afrika en Nederland warm wilde houden. Deze stichting besloot na enkele jaren van huur het monumentale pand 'De Dubbele Arend' aan de Keizersgracht in Amsterdam te kopen. Dit pand werd in 1620 gebouwd in opdracht van brouwer Nicolaes Hasselaer en laat in de achttiende eeuw uitgebreid met een achterhuis door de nieuwe eigenaar, de tabaksmakelaar Nicolaas Fabius. Na het overlijden van de laatste Fabius-telg in 1917 nam stichting ZASM haar intrek in het pand. Voor het eerst was er een duidelijke verzamelplek voor de archieven, boeken en museumstukken die verzameld waren door de diverse

verenigingen (NZAV, ZAV, ZASM) die zich bezighielden met de politieke, economische en culturele betrekkingen tussen Nederland en Zuid-Afrika.

Van Boerenondersteuning tot arbeidsmigratie

De collectie archieven is grofweg in te delen in vier typen. Het grootste gedeelte van de collectie bestaat uit archieven van de langlopende organisaties ZASM, de NZAV, de Zuid-Afrikaanse Voorschotkas, het Suid-Afrikaanse Instituut en het Studiefonds. Daarnaast is er een deelcollectie archieven van actiecomités voor steun aan de Boerenrepublieken, een deelcollectie archieven van handelsondernemingen en een deelcollectie persoonlijke archieven van Zuid-Afrikagangers. Hoewel de archieven van de organisaties vooral bestuurlijke en financiële stukken bevatten, zijn er ook veel interessante stukken die iets vertellen over de sociaaleconomische geschiedenis van zowel Nederland als Zuid-Afrika.

De archieven van de Zuid-Afrikaanse Voorschotkas (ZAV, 1903-1993), een organisatie die het bevorderen van de arbeidsmigratie naar Zuid-Afrika tot doel had, zijn een mooi voorbeeld van een langlopende organisatie. In deze archieven zijn de persoonsdossiers bewaard gebleven van diverse migranten die de oversteek durfden te wagen van Nederland naar Zuid-Afrika in de eerste helft van de twintigste eeuw. De ZAV had een wervingsbeleid opgezet dat speciaal gericht was op onderwijzers, dienstbodes en landbouwers die met een verstrekt voorschot per schip afreisden naar een onbekende toekomst. Ter plekke waren er vertegenwoordigers van de ZAV aanwezig die een oogje in het zeil hielden, maar uit de archieven blijkt dat men in Zuid-Afrika snel van baan kon wisselen en daarmee uit het oog verdween.

Historisch gezien betreffen de meest interessante stukken de in te vullen sollicitatieformulieren in Nederland en de brieven die men na aankomst stuurde aan het hoofdkantoor van de ZAV in Amsterdam. Op de sollicitatieformulieren vulde men niet alleen in wat voor werk men zocht, maar ook wat de persoonlijke achtergrond was: herkomst, religie, ouders, school, arbeidsverleden, en vaak ook de reden waarom men weg wilde uit Nederland. Bij sommige dossiers zijn referentiebrieven van oude werkgevers bewaard die een waardevolle aanvulling vormen op de persoonlijke geschiedenis van een arbeidsmigrant. De brieven die men na aankomst stuurde, geven een inkijkje in hoe het de migranten verging in Zuid-Afrika. Vaak verwees men ook naar de lokale werkomstandigheden, met name naar het onverwachte gebrek aan werk of de lage lonen. Daarnaast correspondeerden het bestuur van de ZAV en de Zuid-Afrikaanse vertegenwoordiging er onderling lustig op los. Daarbij gingen veel migranten over de tong, met name de migranten die hun eigen weg waren gegaan en daarmee niet geheel aan het ideaal van de arbeidsmigrant voldeden, zoals voorgesteld door het bestuur.

Persoonlijke ontboezemingen

De persoonlijke archievencollecties geven vergelijkbare inkijkjes. Het persoonlijk archief van H. Emous, een schoolhoofd uit Amsterdam dat actief onderwijzers wierf, bevat veel brieven van Nederlandse onderwijzers die met name in de jaren 90 van de negentiende eeuw naar Zuid-Afrika vertrokken. Deze onderwijzers vertellen zeer uitgebreid over het opzetten van scholen in een klimaat dat niet altijd vriendelijk is (de beruchte

Klaar voor de verhuizing.

'Hollanderhaat'), maar ook over hoe het hun gezinsleden bevalt en of men wel of niet terug zou willen keren naar Nederland. Een deel van de onderwijzers keert echter gedwongen terug. Tijdens de Tweede Anglo-Boerenoorlog worden veel Nederlanders gerepatriëerd. Niet alleen onderwijzers, maar ook de duizenden spoorwegaanbidders van de NZASM van wie de lotgevallen gedeeltelijk te volgen zijn in de eveneens in het Zuid-Afrikaans bewaarde archieven van een steunfonds. Het is daarom des te interessanter dat men vanaf 1903 alweer nieuwe migratieondersteuning opzet door de oprichting van de ZAV, nu onder de meer neutrale noemer van het stimuleren van zeer specifieke sectoren in de Zuid-Afrikaanse economie. Dit krijgt pas veel later een vervolg met door de staat gesteunde organisaties voor emigratie, zoals de Stichting Landverhuizing Nederland vanaf 1931, en de Raad voor de Emigratie, het Emigratiebestuur en de Nederlandse Emigratiedienst vanaf 1951.

Naast de archieven van langlopende organisaties en personen zijn de collecties van handelsondernemingen op een geheel andere manier historisch waardevol. Het archief van de NZASM¹ laat bijvoorbeeld zien dat het bedrijf op een schaal opereert die weinig van doen heeft met de kleine verhalen van individuele migranten, maar wel veel vertelt over de politieke situatie in

>>

Verhuispallets met archieven, voorafgaand aan bewerking in Alkmaar.

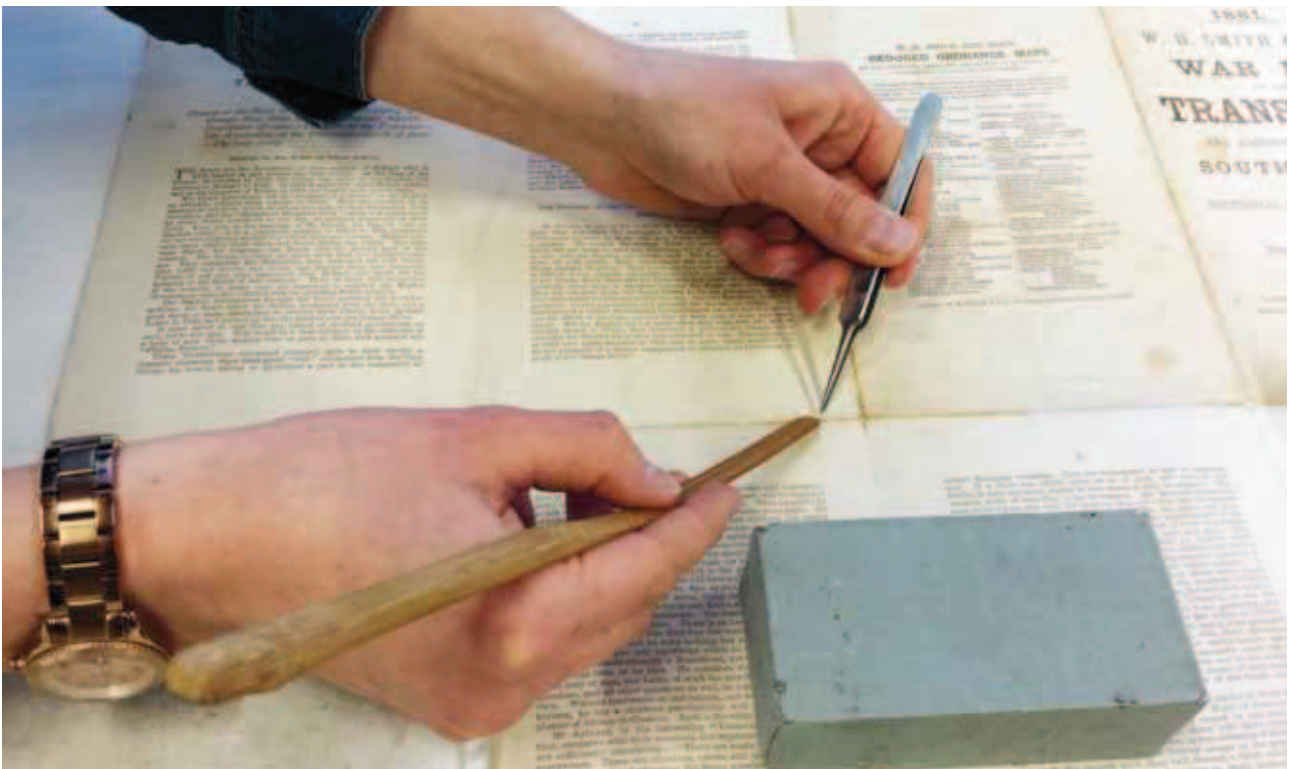
- >> Zuid-Afrika rond 1900. De onderhandelingen over de spoorlijnen met de diverse overheden voor de oorlog, evenals de onderhandelingen met Engeland over schaderegelingen na de oorlog, geven een goed beeld van de belangen die speelden voor bedrijven en overheden. Daarnaast bevat het archief een verzameling bedrijfsdrukwerk, zoals instructieboekjes, loonwijzers en verzekeringsregelingen voor het personeel, blauwdrukken van spoorlijnen en wisselsystemen. Hierbij bevindt zich ook een kleine collectie blauwdrukken van de spoorwegsituatie van Amsterdam rond 1901, aangezien de bestuursleden van de spoorwegmaatschappij zich ook met spoorlijnen elders bemoeiden, met name in Nederland en Nederlands-Indië. In de loop van de twintigste eeuw is de archiefvorming afgenomen. Enkele langlopende organisaties bestaan nog, maar zij dienen nog een beleid te formuleren over het archiveren en bewaren van digitale documentatie. Het accent is daarnaast steeds meer komen te liggen op uitbreiding van de bibliotheekcollecties van de NZAV (verzameld vanaf 1881) en van het voormalige Suid-Afrikaanse Instituut (SAI, verzameld vanaf 1932). Inmiddels omvatten de samengevoegde bibliotheken van de NZAV en het SAI zo'n 54.000 titels op het gebied van onder andere Zuid-Afrikaanse letterkunde, geschiedenis en politiek.

Fysieke en digitale renovatie

In 2014-2015 is het pand van het Zuid-Afrikahuis ingrijpend verbouwd. Gedurende de verbouwing zijn alle collecties van het Zuid-Afrikahuis ondergebracht in het Regionaal Archief Alkmaar. Deze verhuizing naar Alkmaar heeft niet alleen plaatsgevonden vanwege de opslagcapaciteit, maar ook om onder optimale omstandigheden een eigen renovatietraject te kunnen doorlopen. Met name de collectie archieven is onder handen genomen, met als doel zuurvrij verpakken, inventarissen bijwerken en digitaal ontsluiten, en de archiefstukken voorbereiden op digitalisering in de toekomst. Een ander punt van aandacht was opschoning en ontdebbling, aangezien het verbouwde Zuid-Afrikahuis minder opslagcapaciteit heeft voor de collectie archieven.

De archievencollectie is vanaf 1923 op de zolders van het pand aan de Keizersgracht bewaard in open archiefrekken direct onder de dakconstructie. De archieven waren letterlijk erg stoffig geworden, met her en der sporen van schimmel en zilversijsjes. Enkele decennia geleden was een deel van de archievencollectie behandeld tegen schimmel, maar deze bewerking had chemische sporen nagelaten die opspeelden bij mensen die langere tijd in de buurt van de archieven verbleven. Ten slotte was het meeste archiefmateriaal niet bewerkt voor archivering, waardoor vrijwel alle archiefdozen nietjes, metalen en plastic binders en andere materialen bevatten die schadelijk konden zijn voor het papier op de lange termijn. Na het opstellen van een inventarisatie werd een plan van aanpak geformuleerd dat binnen een periode van maximaal 1,5 jaar gerealiseerd diende te worden.

De eerste stap was om schimmels en ongedierte te verwijderen. Na enkele tests werd duidelijk dat het weinig zin had om vuile archieven te onderscheiden van minder vuile archieven, dus werd besloten om alle archieven (circa 280 meter) op pallets te verpakken en per pallet te laten doorstralen met

Kleine conserverende werkzaamheden tijdens archiefbewerking.

gammastraling (dosisgemiddelde: 8 kGy). De tijdschriftencollectie van de bibliotheek, die in dezelfde staat verkeerde, is ook meteen meegenomen. Na deze tussenstop bij Synergy Health zijn alle stukken in de intakeruimte van het Regionaal Archief Alkmaar verpakt in zuurvrije dozen en vervolgens in een geklimatiseerd depot geplaatst. Naast de archieven zijn tijdens deze stap ook alle tijdschriftbanden stofvrij gemaakt en zijn kleine conserverende reparaties uitgevoerd. Deze eerste bewerkingsstap van de stoffige zolders van Amsterdam via de gammascan naar de stofvrije depots van Alkmaar heeft in totaal zes weken gekost.

De tweede stap betrof de grote klus van de intensieve bewerking van de collectie archieven, gericht op een meer duurzame opslag en betere digitale ontsluiting in de toekomst. Een team van twee tot maximaal vijf personen heeft gedurende anderhalf jaar alle archiefstukken ontijzerd, in zuurvrije omslagen verpakt en opnieuw geïnventariseerd. Er bestonden oude inventarislijsten, maar door aanvullingen en achterstanden in bewerking was er behoefte om de inventarisatie grondig en integraal aan te pakken. De nieuwe archiefinventarissen zijn in een vooraf vastgesteld metadataformaat opgesteld en opgeslagen. Daardoor kunnen zij gemakkelijk geconverteerd worden naar het inmiddels aangeschafte archiefbeheersysteem. De materiële bewerking, het schonen, de herinventarisatie (inclusief ongeïdentificeerde restanten) en de voorbereiding op digitale ontsluiting heeft in totaal vijftien maanden gekost.

In januari 2016 is de collectie archieven van Alkmaar terug naar Amsterdam verhuisd. In het gerenoveerde pand van het Zuid-Afrikahuis is speciaal voor de bibliotheek- en archievencollectie een nieuw depot aangelegd met een klimaatbeheersingssysteem. Een optie was om de collecties buitenshuis op te slaan, maar met de aanleg van een eigen depot heeft het Zuid-Afrikahuis het voor elkaar dat de collectie dicht bij de medewerkers en gebruikers blijft.

Toekomst collectie

In het verleden is de collectie archieven van het Zuid-Afrikahuis vooral gebruikt door historisch geïnteresseerden uit Nederland, Vlaanderen en (in mindere mate) Zuid-Afrika. Met name wetenschappers van Nederlandse universiteiten, onderzoeksjournalisten en genealogisch geïnteresseerden op zoek naar geëmigreerde voorouders wisten hun weg te vinden naar de collectie. Het Zuid-Afrikahuis wil graag het gebruik van de archieven verbreden en het digitaal aanbieden van de inventarissen vanaf 2016 is daarbij een eerste stap. Een tweede stap is om de mogelijkheden te verkennen voor digitale aggregatie op nationaal en internationaal niveau (Apex, Europeana), evenals *online sharing* van collectieonderdelen. Hiervoor dient de collectie gedigitaliseerd te worden. Dat is een enorme klus aangezien er naast de collectie archieven nog een grote te bewerken collectie Zuid-Afrikaanse kranten, een collectie historische kaarten en een collectie glazen lantaarnplaatjes ligt te wachten. Inspiratie voor dit digitaliseringsproces is opgedaan tijdens de Digitale Erfgoeddagen waar duidelijk werd gemaakt dat kleine instellingen het beste met kleine stappen kunnen beginnen. Het Zuid-Afrikahuis is inmiddels begonnen met het doorlopen van DEN's stappenplan om tot een goed digitaal informatieplan te komen. Op deze wijze hoopt het Zuid-Afrikahuis de collecties relevant te kunnen maken op een internationaal niveau.

Naschrift

Op 13 februari 2016 viert het Zuid-Afrikahuis de feestelijke heropening van het pand en de bibliotheek. De collectie archieven van het Zuid-Afrikahuis is fysiek en digitaal raadpleegbaar vanaf 16 februari 2016. De bibliotheekcollectie (54.000 titels) is al geruime tijd online raadpleegbaar op de eigen website en bevat monografieën, tijdschriften, artikelen, pamfletten, brochures, prenten, affiches en audiovisueel materiaal over Zuid-Afrikaanse taal- en letterkunde, geschiedenis, kunst, politiek, gedragswetenschappen en (historische) theologie. Voor meer informatie: info@zuidafrikahuis.nl. ■

De bewerkte archieven van het Zuid-Afrikahuis in stellingen.

Noten

1 ■ Het grootste gedeelte van NZASM-archivalia bevindt zich in het Nationaal Archief.

Literatuur

- Pand De Dubbele Arend: W.P. Coolhaas, *Het huis De Dubbele Arend* (Amsterdam, 1973); B. de Melker, 'Vier eeuwen wonen en werken aan de Keizersgracht', *Maandblad Zuid-Afrika* (juni 2014), pp. 150-151.
- Historische context verenigingen: G.J. Schutte, 'Een eeuw Nederlandse aandacht voor Zuid-Afrika', in: *Zicht op Zuid-Afrika* (1981), pp. 3-38; E. Jansen, 'Oxford aan die Amstel: Leerstoel Zuid-Afrikaanse letterkunde in Amsterdam 80 jaar oud. Die beginjare en vroeë kontakte met die Suid-Afrikaanse Akademie vor Wetenskap en Kuns', *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, jrg. 54 (september 2014), nr. 3, pp. 383-397; L. Cavero en J. Stobbe, 'De voorschotkas. Collecties Zuid-Afrikahuis in bewerking (1)', *Maandblad Zuid-Afrika* (januari 2015), pp. 14-15, 22.
- Collectie Archieven: G.J. Schutte, *Op de zolders van de Keizersgracht* (2014); J. Stobbe, C. de Maijer en L. Cavero, 'Digitale collecties. Van *small data* naar *big audience*. Collecties Zuid-Afrikahuis in bewerking (2)', *Maandblad Zuid-Afrika* (mei 2015), pp. 110-111.

Jeltsje Stobbe ■ projectleider bij De Melker & Partners (dMP) en onderzoeker aan de Universiteit van Amsterdam.

Lisa Cavero Cuenca ■ projectmedewerker bij De Melker & Partners (dMP) en assistent-conservator bij Regionaal Archief Alkmaar.